

University of Groningen

Worstelen met gender en de biografie:

Bosch, Mineke

Published in:
BMGN - Low Countries Historical Review

DOI:
[10.18352/bmgn-lchr.8151](https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.8151)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2012

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Bosch, M. (2012). Worstelen met gender en de biografie: een themarecensie . *BMGN - Low Countries Historical Review*, 127(3), 50-67. <https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.8151>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Worstelen met gender en de biografie: een themarecensie¹

MINEKE BOSCH

Wrestling with Gender and Biography: A Thematic Review

In her 'very short introduction' to biography of 2009, Hermione Lee notices that although much has been said and done about gender and biography, 'the challenge remains how best to tell the stories of the increasing number of women in the public sphere [...]'. In this review essay Mineke Bosch tries to answer this question by analysing two recent biographies of professional women: the first minister of state in the Netherlands, Marga Klompé, by Gerard Mostert, and sociologist and politician Hilda Verwey-Jonker by Margit van der Steen. Comparing the two, Bosch states that Mostert repeats old truths and stereotypes about successful women in the public sphere with his conclusion that Klompé was a meddler and a fiercely dominant busybody, and that precisely these character traits made it possible for her to capitalise on her ambitions and become one of the boys. Margit van der Steen shows a more subtle understanding of gender as an analytical category. She shows how Hilda Verwey-Jonker wrestled with being a woman in a man's world, changing her (gender) performance several times in parallel with her social and professional context. Both biographies, however, could have profited more from recent biographical theory in which the emphasis is more on 'doing identities' than 'being one/self'.

In 2011 verschenen de biografieën van twee vrouwen uit de recente Nederlandse geschiedenis, Marga Klompé en Hilda Verwey-Jonker. Beide vrouwen pionierden op prominente posities in politiek en samenleving, en waren zo voorlopers of koplopers in het langzame emancipatieproces tussen ruwweg 1935 en 1985. Het was dan ook te verwachten dat hun biografieën inzicht kunnen geven in de nadelen én de voordelen van hun sekse voor vrouwen die in hun ambities en de verwezenlijking daarvan nog zozeer uitzonderingen op de regel waren.

De biografie waarnaar het meest werd uitgekeken was die van Marga Klompé. Zij was de eerste vrouw die minister werd, in diverse kabinetten, en dat was bij lange na niet de enige rol die zij als ‘eerste vrouw’ vervulde. Er waren weliswaar al enkele partiële studies naar haar verricht, waaronder een intrigerende van Mieke Aerts als onderdeel van haar dissertatieonderzoek naar ‘de politiek van de katholieke vrouwenemancipatie’.² De behoefte aan een volledige biografie verdween daarmee echter niet, hetgeen blijkt uit het feit dat het Prins Bernhard Cultuurfonds er een beurs voor beschikbaar stelde.³ Uiteindelijk nam Anneke Linders, die gepromoveerd was op de biografie van de feministische politica Corrie Tendeloo, deze taak op zich, zij het zonder beurs, en nam haar partner en ‘onderzoeksassistent’, Gerard Mostert, op zijn beurt na haar voortijdig overlijden het stokje over.⁴ Dat was een moedige daad voor iemand die geen professioneel historicus is, en een man, gegeven het feit dat de meeste op deugdelijk onderzoek gebaseerde biografieën van vrouwen nog veelal worden geschreven door vrouwen.⁵ Pas in de loop van het traject rees het plan er een proefschrift van te maken, dat hij als buitenpromovendus heeft geschreven en verdedigd.

Ook Margit van der Steen verrichtte haar onderzoek naar Hilda Verwey-Jonker als buitenpromovendus, en ook haar zelfgekozen opdracht zou ik als moedig willen karakteriseren, zij het om iets andere redenen. In tegenstelling tot Klompé was Hilda Verwey-Jonker verre van een project waarop iedereen zat te wachten. In de eerste plaats was haar positie als eerste vrouw in de Sociaal Economische Raad veel minder zichtbaar geweest, hetgeen nu eenmaal consequenties heeft voor de ‘historische houdbaarheid’. In de tweede plaats was zij veel minder dan Klompé ook een publieke favoriet, zelfs het tegendeel daarvan. Vooral de jongere feministen had zij in de jaren tachtig en negentig behoorlijk van zich vervreemd met haar aansporingen aan vooral hoger opgeleide vrouwen om zich voort te planten in dienst van de samenleving. Het maakte haar niet direct tot het meest begeerde object voor potentiële serieuze biografen.

1 Graag dank ik de redactie van *BMGN - Low Countries Historical Review* voor haar commentaar op een eerdere versie.

2 Mieke Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie*. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen (Amsterdam 1994).

3 Joke Linders, ‘Van zuurdesem kun je geen biografie schrijven. Waarom Marjan Schwegman onderzoek naar leven en werk van Marga Klompé staakte’, *Biografie Bulletin* 11:2 (2002) 114-118.

4 Anneke Linders, ‘*Frappez, frappez toujours!*’ *N.S. Corry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme in haar tijd* (Hilversum 2003).

5 Uitzonderingen op deze regel vormen de biografieën van uitzonderlijk beroemde vrouwen als koninginnen en iconen. Voor enkele cijfers zie Mineke Bosch, ‘Well-Behaved Women Seldom Make History, But If They Do...: Reflections on Gender and Biography’, in: Marijke Huisman e.a. (eds.), *Life Writing Matters in Europe* (Heidelberg 2012). Voor Denemarken zie Birgitte Possing, ‘Biography as a Political Project’ (Ongepubliceerde paper voor de VIIIth ESSH Conference, in Gent, 13-15 april 2010).

Behalve kennis van de auteurs is een andere belangrijke besprekingscontext voor beide biografieën de stand van het huidige biografische onderzoek en het debat daarover. Het eerste antwoord op de vraag wat een biografie meer is dan 'het schrijven van een leven' is dat het genre een lange geschiedenis heeft waarin het vele meesteressen heeft gediend, zoals de Roem, de Herinnering en de Waarheid. Niet alleen grenst het genre aan vele andere, het doorsnijdt ook nog eens vele disciplines en specialisaties, al naar gelang de maatschappelijke plaats of rol van de protagonist. Het is dan ook onmogelijk om over biografie in enkelvoud te spreken.⁶

Van belang voor een begrip van het genre is ook wat de Deense biografe Birgitte Possing heeft genoemd 'de robuuste traditie van gendersymmetrie'.⁷ Problematisch is nog steeds de kwantitatieve onderverteenwoordiging van biografieën van vrouwen door de gangbare parameters van historisch belang en herinnering, en, daarmee samenhangend, het veelvuldig voorkomen van stereotypen in de levensbeschrijvingen van vrouwen én mannen. Dat is echter tegelijkertijd de reden waarom gender(sensitieve) historici een hoofdrol hebben gespeeld in de theoretische reflectie op het genre en in het experimenteren met de vorm. Niettemin merkt Hermione Lee, de gelauwerde biografe van onder anderen Virginia Woolf, op dat hoezeer ook diverse valkuilen in het schrijven over vrouwen anno 2009 worden vermeden, 'the challenge remains how best to tell the stories of the increasing number of women in the public sphere [...]'.⁸

Voor een antwoord op de vraag wat een biografie is, of hoort te zijn, grijpen beide hier besproken biografen terug op een uitspraak van Hans Renders: 'De biograaf moet aantonen dat iemands persoonlijke achtergrond van invloed is geweest op zijn publieke wapenfeiten'. Waaraan hij enigszins dreigend toevoegt: 'Als dat niet gebeurt, kun je beter geen biografie schrijven'.⁹ Maar wat als 'het persoonlijk leven', 'de persoon' of 'het persoonlijke' achter de publieke verschijning of achter de vele mythen en verhalen over de publieke verschijning niet eenduidig is, om niet te zeggen niet 'bestaat'? Als achter

6 Peter France en William St. Clair (eds.), *Mapping Lives: The Uses of Biography* (Oxford 2002).

7 Birgitte Possing, 'Portraiture and Re-Portraiture of the Political Individual in Europe: Biography as a Genre and as a Deconstructive Technique', in: Gram-Skjoldager en Lauring-Knudsen (eds.), *Locating Europe: Political Biography* (Aarhus 2012) 22-43.

8 Hermione Lee, *Biography, a Very Short Introduction* (Oxford 2009).

9 Zij verwijzen beiden naar Hans Renders, 'De biografische methode', in: Gerrit Voerman en

Dirk Jan Wolffram (eds.), *Kossmann Instituut: benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) 39-42. Mostert verwijst ook naar Hans Renders, 'Privé in de politieke biografie', in: Hans Renders en Gerrit Voerman (eds.), *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam 2007) 7-13, en mijn commentaar daarop in dezelfde bundel. Zie voor een recentere en uitgebreidere versie van dat commentaar: Mineke Bosch, 'Paradoxical Aspects of the Personal in Political Biography: Observations from a Dutch Perspective', *Journal of Women's History* 21:4 (2009) 13-37.

de waarnemingen die altijd in taal worden omgezet, in de eerste of de derde persoon, slechts andere verhalen te vinden zijn?¹⁰ Wat als voor iedere ‘persoon’, man of vrouw, geldt wat sinds Simone de Beauvoir, Joan Scott en Judith Butler en anderen als Jean-Paul Sartre en Ervin Goffman door veel denkers wordt aangenomen, namelijk dat dit soort categorieën eerder constructies zijn en vertolkingen (*performances*) van identiteit, dan aspecten van een reëel bestaand zelf of persoon? Wat als het particuliere zelf en de publieke persoon relationele en vooral ook historische en contextafhankelijke concepten zijn die voor mannen en vrouwen ook nog eens hemelsbreed verschillen? Zijn bovendien voor de vraag hoe de particuliere persoon van belang kan zijn voor een begrip van het sociale/de politiek/de wetenschap niet ook andere antwoorden dan die van Renders te geven? Ik denk bijvoorbeeld aan biografen als Steven Shapin (Boyle) en Richard Holmes (over romantische wetenschappers) die via het *persona*-begrip of de culturele figuur van het romantische genie wetenschappers en de wijze waarop zij hun vak beoefenden met elkaar verbinden. Shapin spreekt in dit verband zelfs over de wetenschappelijke biografie als een vorm van epistemologie.¹¹

Dit soort vragen en vele andere zijn sinds het begin van de jaren tachtig aan de orde gesteld in het debat waarin op geleide van veranderende visies op identiteit en de relatie tussen taal en werkelijkheid, nogal wat axioma's van de heersende biografiepraktijk ter discussie werden gesteld. Dat debat werd voor een deel gevoerd in de vorm van experimenten met de biografie. Hierin werd bijvoorbeeld geprobeerd het lineaire plot in te ruilen voor een andere verhaallijn die meer recht kan doen aan het proces van meervoudige identiteit, of werd gepoogd de autoritaire verteller te vervangen door een zelfreflexieve, in het verhaal zichtbare auteur. Een geslaagd voorbeeld van de wijze waarop nieuwe visies op gender en identiteit naar de historische biografie werden vertaald is de fascinerende bundel van Jo Burr Margadant, getiteld *The New Biography: Performing Femininity in Nineteenth-Century France*.¹²

10 Kali Israel gebruikt hiervoor de metafoor van de caleidoscoop in een intrigerend essay over haar biografie van Lady Dilke, een vroege vakbondsvrouw, lid van de Labour Party, kiesrechtfeminist en kunstcriticus: 'Writing Inside the Kaleidoscope: Re-Representing Victorian Women Public Figures', *Gender & History* 2:1 (1990) Themanummer over 'Modern English Auto/Biography and Gender', 41-48.

11 Steven Shapin, *A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England* (Chicago, Londen 1994) chapter IV; Richard Holmes, *The Age of Wonder: How the Romantic Generation discovered the Beauty and Terror of Science* (Londen 2008).

12 Jo Burr Margadant (ed.), *The New Biography: Performing Femininity in Nineteenth-Century France* (Berkeley, etc. 2000).

Henk Blansjaar, Portret van Marga Klompé, minister van Maatschappelijk Werk in het derde kabinet-Drees en het tweede kabinet-Beel, aan haar bureau, 11 februari 1958.

Nationaal Archief/Spaarnestad Photo.

Gegeven deze hedendaagse ontwikkelingen, is mijn vraag hoe de hier te bespreken biografen hun taak hebben opgevat en of zij hebben bijgedragen aan het huidige academisch debat over de biografie, waarbij uiteraard ook de omgang met gender in het verleden en de geschiedenis wordt gewogen.

Gerard Mosterts biografie van Marga Klompé

Als eerste kan van Mosterts biografie worden opgemerkt dat de auteur en onderzoeker alles uit de kast heeft gehaald om een grondig, historisch verantwoord verhaal af te leveren. Het mag dan misschien geen heel nieuwe inzichten hebben opgeleverd over het politieke bedrijf waarin Klompé opereerde, het geeft een goed overzicht van het geleefde leven en de historische context. Toch heeft de uiteindelijke interpretatie van hoe Klompé zich tot zo'n succesvol politica kon ontwikkelen of van 'wie zij was' mij niet overtuigd. Wanneer we door alle beschrijvende en bewijzende passages naar het skelet van de tekst gaan, dan gebruikt Mostert in feite twee sociaal-wetenschappelijke theorieën om Klompé te begrijpen. De eerste is een theorie over 'sterke moeders' die het bestaan van 'sterke dochters' kan verklaren, en die ooit al eens door Anneke Linders werd uiteengezet in het *Biografie Bulletin* onder de titel 'Cherchez la mère'.¹³ Die theorie gaat niet alleen lijnrecht in tegen de misschien wel even vaak of vaker verkondigde gemeenplaats van moeders als hinderpaal voor hun ambitieuze dochters, maar ook op andere gronden is het bezwaar duidelijk. Moederschap wordt in dergelijke theorieën tot een universele en a-historisch 'natuurfenomeen', dat los van enige context kan worden ingezet om allerlei kwesties, in dit geval het bestaan van 'uitzonderlijke dochters', te verklaren. Waarmee ik niet wil zeggen dat het toevallig is dat ook Hilda Verwey-Jonker een 'sterke moeder' had. Zij verloor op jonge leeftijd haar vader waarna haar moeder als weduwe de kost moest verdienen. Maar een echte verklaring kan dat pas worden als naar de specifieke historische context wordt gekeken. En die versilde in huize Klompé en Verwey-Jonker hemelsbreed. Eigenlijk zou ik daar wat Klompé betreft nog wel wat meer over hebben willen weten. Want eerlijk gezegd begrijp ik niet hoe een 'psychiatrische' vader zo hartgrondig en liefdeloos kan worden ontkend in een 'modern-katholiek' gezin, terwijl uit een klein tussenhoofdstukje blijkt dat Klompés vader twintig jaar na opname niet zo 'gek' was dat hij geen samenhangende brieven kon schrijven, en uit die brieven onder andere blijkt dat hij ooit toestemming had gegeven voor haar studie en de daarmee gepaard gaande financiële regelingen.

13 Anneke Linders, "'Cherchez la mère". De rol van de moeder in de ontwikkeling van haar dochter tot prominente politica', *Biografie Bulletin* 14:1 (voorjaar 2004) 24-30.

De andere sociaal-wetenschappelijke gendertheorie die het boek draagt is er een die het succes van ‘machtige vrouwen’ verklaart in termen van hun mannelijkheid. Al op de tweede pagina van het boek wordt Marga Klompé als *honorary male* betiteld (door Mostert vertaald als ‘erelid van de mannenwereld’, maar dat doet geen recht aan het woord *male* als ‘mannelijke’). Mostert lijkt zich niet bewust te zijn van de ideologisch-politieke geschiedenis van het concept van de *honorary male*, dat aanvankelijk een etiket was dat door tweedegolfveministen op niet erg geliefde machtige vrouwen als Margaret Thatcher werd geplakt. Onlosmakelijk verbonden met de notie van de *honorary male* was de suggestie van verraad aan de zusterschap door de volledige ‘assimilatie’ of overgave aan de mannenwereld. *Honorary males* waren vrouwen die de rol van het feminisme in hun eigen succes ontkenden en er zich van distantieerden.¹⁴ Vanaf 1991 begon dit concept zijn werk in Nederlands onderzoek te doen, met dank aan de antropoloog Anton Blok, die in een artikel in het *liber amicorum* voor A.F. Köbben de gemeenschappelijke kenmerken van een lange rij ‘machtige vrouwen door de eeuwen heen’ tot deze noemer terugbracht.¹⁵ Blok is helaas niet de enige gebleven die dit generaliserende concept gebruikt om de wezenskenmerken van de vrouwelijke leider te begrijpen of te verklaren.

Voor de biografie van Marga Klompé betekent dit vooral dat Mostert haar succes relateert aan de ontkenning van haar vrouwelijkheid: zij bleef niet alleen ongehuwd, maar ‘het concept “gender” speelde voor haar geen rol’ (207). Klompé presenteerde zichzelf niet als vrouwelijk of als vrouw, en al helemaal niet als feminist, zoals Mostert al in de inleiding vaststelt, en benadrukte stevast dat zij op haar verdiensten en niet op haar sekse beoordeeld wenste te worden. Tijdens een door haarzelf bijeengeroepen persconferentie vlak na haar ministersbenoeming had zij toch zelf gezegd dat als iets vrouwelijke politici onderscheidde van hun mannelijke collega’s, dat hoogstens was in het feit dat vrouwen wellicht nog wel ergens een poederdoos hadden slingeren. Mostert citeert Blok wanneer hij Klompé typeert als ‘zowel mannelijk als vrouwelijk, maar eigenlijk geen van beide’. Klompé onttrok zich net als andere vrouwelijke politieke leiders aan een genderclassificatie door in sociaal opzicht ‘man’ te worden. Andere bewijzen die Mostert hiervoor aandraagt zijn enkele (inderdaad misplaatste) grapjes over ongehuwde vrouwen (zo verwees Klompé in een toespraak in het parlement naar een flat voor alleenstaanden als een ‘hunkerbunker’), haar rookgedrag en het drinken van jenever, en haar herhaaldelijke ‘verraad’ van andere vrouwen: de stemming over de motie-

14 Alison Heisch paste de term voor het eerst toe in een historisch onderzoek naar Elizabeth I, waarin heel duidelijk de negatieve connotaties herkenbaar zijn: Alison Heisch, ‘Queen Elizabeth I and the Persistence of Patriarchy’, *Feminist Review* 4 (1980) 45-56.

15 A. Blok, “‘Weduwen, maagden en virago’s”. Prominente politieke vrouwen en hegemonische masculiniteit’, in: F. Bovenkerk e.a. (eds.), *Wetenschap en partijdigheid. Opstellen voor A.F. Köbben* (Assen, Maastricht 1990).

Tendeloo en haar afvalligheid ten aanzien van de vrouwenorganisaties en het feminisme.¹⁶

Mij overtuigt dit alles echter niet. In de eerste plaats is Mosterts begrip van feminisme en vrouwenorganisaties beperkt. Want ja, het klopt dat voor Klompé het concept gender geen betekenis had, want dat concept bestond nog niet. Maar dat zij de vrouwenzaak totaal in de steek liet zie ik niet in: nog in 1959 bezoekt zij bijvoorbeeld een congres van de Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding in Helsinki, en zij blijft bevriend met iemand als de actieve Wally van Lanschot. In de jaren tachtig neemt zij het in de context van het pausbezoek op voor de feministische theologe Tine Halkes, die in katholieke kringen toch echt tot de radicaalste katholieken behoorde. Haar poging om na haar benoeming alle rumoer over haar 'vrouw zijn' te stoppen, kan ik ook in de verste verte niet zien als een ontkenning van haar 'vrouw-zijn', maar als een wanhopige en helaas hopeloze poging om het heersende, voor haar negatieve en nadelige 'gendervertoog' of het dwangmatige spreken over vrouwelijkheid en mannelijkheid te keren. Haar houding inzake de motie-Tendeloo over gelijk loon voor gelijke arbeid, waar Klompé tegenstemde omdat zij een vergelijkbare motie had ondertekend, heeft mijns inziens ook niets te maken met wel of niet 'feministisch zijn' of het ontkennen van vrouwelijkheid, al wordt zij gekapitteld door haar vriendinnen in de feministische vereniging 'Vrouwenbelangen'. Dit soort zaken gaat over politiek, niet over (ontologische) identiteitskwesies.

Het doet een beetje denken aan de recente biografie van Gezina van der Molen waarin zij van een vergelijkbaar 'verraad' werd beschuldigd met betrekking tot het wetsvoorstel-Romme, waar zij volgens haar biograaf voor was omdat zij haar homoseksualiteit ontkende.¹⁷ Een ander voorbeeld is het 'verraad' van Haya van Someren die om redenen van levensovertuiging tegen verruiming van de abortuswetgeving stemde. Dat laatste wordt in het *Biografisch Woordenboek van Nederland* tot een persoonlijkheidskwesie teruggebracht getuige het feit dat zij in de slotpassage 'een gehaaide meid' wordt genoemd, die 'onvoorspelbaar' was in gedrag en opvattingen.¹⁸ Maar

16 De beroemde motie-Tendeloo uit 1955 was gericht tegen een voorgenomen Koninklijk Besluit waarin het verbod op arbeid door gehuwde vrouwen bij de overheid werd bevestigd: 'De Kamer, gehoord de besprekingen over het kb van 13 september 1955, van oordeel, dat het hier niet op de weg van de Staat ligt de arbeid van de gehuwde vrouw te verbieden, nodigt de Regering uit de hiermee strijdende voorschriften te herzien'. Het werd met 46 stemmen voor en 44 stemmen tegen aangenomen.

17 Gert van Klinken, *Strijdbaar en omstreden. Een biografie van de calvinistische verzetsvrouw Gezina van der Molen* (Amsterdam 2006).

18 A. van Veldhuijzen, 'Downer, Gerarda Victoria (1926-1980)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/downer> [10-02-2012].

wie zegt dat vrouwelijke Kamerleden (of politici) vrouwen (welke vrouwen?) moeten vertegenwoordigen en waarom wordt als het om vrouwelijke politici gaat hun strategisch politieke handelen alleen in termen van sekse en persoonlijkheid gezien in plaats van wat het altijd ook is: politiek strategisch handelen dat moet worden verklaard uit de politieke machtsverhoudingen? Maar het minst overtuigend is natuurlijk dat succesvol politiek handelen door vrouwen in termen van mannelijkheid wordt geduid. Dat houdt misschien nog even de illusie in stand dat politiek eigenlijk een zaak van mannen is, maar het getuigt natuurlijk van een grenzeloze overschatting van de mannelijke sekse. Voor Mostert staat onomstotelijk vast dat Klompé politiek pas succesvol kon worden door man met de mannen te worden. En juist omdat dat man worden volgens hem authentiek was en ten diepste deel uitmaakte van haar wezen, was het ook zo'n succes: 'Wat Marga Klompé daarbij ook hielp was de schier onontkoombare wijze waarop zij zichzelf presenteerde. Dat was geen voorgewend gedrag, maar kwam voort uit haar persoonlijkheid' (205, vergelijk 528).

De scharnierfunctie die het concept van de *honorary male* heeft in het boek, laat zien dat Mostert de worsteling met 'gender' niet heeft kunnen winnen. Kennelijk hebben de historische taal en cultuur die hij bestudeert nog zo veel zeggingskracht voor hem dat observaties van of uitspraken over 'mannelijk' of 'vrouwelijk' gedrag soms wel vragen oproepen, maar uiteindelijk toch bevestigd worden in hun stereotiepe betekenis. Maar alleen als we de mensheid opvatten als bestaande uit twee van nature diametraal tegenovergestelde soorten met daarbij behorende levenssferen en taken is iemand als Klompé een afwijking die in termen van mannelijkheid moet worden begrepen. Dit soort verklaringen vormt echter een onderdeel van het genderprobleem dat het wil oplossen.

Maar het is niet alleen Mosterts verklaring van het politieke succes van Klompé die problematisch is, ook zijn pogingen om de persoonlijkheid van zijn protagonist in kaart te brengen zijn niet overtuigend. Cruciaal in deze exercitie staat een paragraaf 'Marga, de mens (een collectieve legpuzzel)', waarin de auteur een opsomming geeft van uitspraken over Klompé die hij voornamelijk baseert op *oral history*-interviews met familieleden, vrienden en vriendinnen, collegae en/of hun diverse kinderen. Tezamen vormen deze uitspraken een breed scala aan karakterisering. Ik was dan ook tamelijk onthutst door de conclusie die hij daaraan verbindt: 'Ergo: uit al deze herinneringen rijst een consistent – en daarom geloofwaardig – beeld op van een overweldigende en dominante persoonlijkheid met een grote maatschappelijke betrokkenheid en kennis van zaken, een brede belangstelling (c.q. bemoeizucht) en een groot verantwoordelijkheidsgevoel' (328). In de eerste plaats had ik zelf die conclusie niet kunnen trekken omdat ik de consistentie niet kon zien, maar ook afgezien daarvan heeft hij in mijn ogen hoe dan ook alleen maar een verzameling uitspraken die doortrokken

zijn van al gesedenteerde historische waarheden en stereotypen, die voor een groot deel berusten op het publieke imago en die de herinnering aan Klompé kleuren. Ik zeg niet dat Klompé per se heel erg verschillend was van het oordeel van Mostert, of dat zij heel anders herinnerd zou moeten worden; het is alleen zo dat we gewoon niet kunnen zeggen hoe zij in werkelijkheid 'was', alleen hoe zij zich presenteerde en hoe mensen in heel verschillende contexten haar 'zagen', mede op grond van al hetgeen al over haar gezegd en geschreven was, en ik zeg het nogmaals, in een wereld die was geordend op basis van sekse-oordelen waarin eigenlijk nog geen plaats was voor vrouwen op posities als die van Klompé.

Om te laten zien hoe problematisch de beweging kan zijn van historische observatie (in de bronnen) naar het hedendaagse oordeel (in de biografische tekst) geef ik twee voorbeelden uit het boek. Het eerste betreft Mosterts voortdurende nadruk op het feit dat tijdgenoten Klompé nogal eens als 'schooljuf' betitelden (195, 320, 395), zonder dat hij dat becommentarieert als een stereotype. Integendeel, op een gegeven moment is dit een metafoor die hij zelf gebruikt om haar handelen te kenschetsen (399), hetgeen wordt onderstreept door de foto van Klompé met opgeheven vinger op het omslag. Schooljuf is echter een lichtelijk pejoratieve term met duidelijke historische genderconnotaties en zou als zodanig moeten worden herkend door een professionele biograaf, en niet herhaald. Een ander voorbeeld betreft het label 'dominant', dat hij zoals gezegd uit de historische bronnen afleidde. In zijn eigen tekst wordt dit label geleidelijk aan vervangen door het woord 'bazig'; aan het eind van het boek speelt zij op drie pagina's een keer de baas, heeft zij een bazige natuur of vertoont zij een optreden dat bazig is (531, 533). Ook 'bazig' is echter een term die kleinerend is en vooral aan vrouwen wordt toegekend. In het vocabulaire van de historicus is mijns inziens daarvoor geen plaats, zeker niet in een boek waarin de historische rol van gender zo'n prominente rol speelt.

Margit van der Steens biografie van Hilda Verwey-Jonker

In vergelijking met de biografie van Klompé is Van der Steens boek over Hilda Verwey-Jonker een verademing. Het wordt gedragen door een adequate historische aanpak van de genderspecten in het leven van haar protagoniste, die berust op recentere visies op identiteitsvorming en intersectionaliteit. Anders dan Mostert heeft Van der Steen geen moeite om de op oudere genderverhoudingen stoelende historische taal en verhalen te scheiden van haar eigen vocabulaire.

Ook haar visie op de biografie is interessanter, al blijft het meeste daarvan impliciet en in zekere zin verborgen in ideeën over gender. Interessant en veelbelovend is niettemin de prominente rol die Verwey-Jonkers memoires

Portret van Hilda Verwey-Jonker, z.j.
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis,
Amsterdam.

Er moet een vrouw in krijgen toebedeeld als kapstok waaraan de biografie wordt opgehangen. De reden die Van der Steen daarvoor geeft, is dat de autobiografie, maar ook de tegenstrijdige, hoogst emotionele en politiek geladen reacties daarop in wat een heel brede receptie kan worden genoemd, enkele ‘fundamentele vragen’ opleverden over de redenen van Verwey-Jonker om dat boek op dat moment te schrijven, en wat dat zei over de manier waarop zij herinnerd wilde worden. De autobiografe zelf gaf in zekere zin al antwoord op de laatste vraag door de grote nadruk op haar publieke leven en de wijze waarop zij zichzelf liet zien: als volkomen rationeel en vrijwel onbewogen of onemotioneel, en daarbij als de bescheidenheid in eigen persoon. Vooral dat laatste, dat immers in flagrante tegenspraak stond met het schrijven en publiceren van eigen herinneringen, prikkelde Van der Steens nieuwsgierigheid, en zij besloot die fascinatie tot leidraad te maken van een chronologisch in plaats van thematisch geordende biografie.¹⁹

Een heel boeiend boek verder confronteert Margit van der Steen haar biografische analyse van Verwey-Jonker met Verwey-Jonkers eigen verhaal over haar leven. Van der Steen concludeert dan dat Verwey-Jonker een ‘statisch groepsportret van zichzelf’ heeft neergezet. De thematische opbouw van haar autobiografie had het Verwey-Jonker mogelijk gemaakt om ‘verschillende gezichten’ (of maskers) van zichzelf te laten zien, zonder daarbij ook de pijnlijke momenten te hoeven tonen die tot het opzetten van zo’n ‘ander gezicht’ hadden geleid. Omgekeerd had Van der Steen door de keuze voor een strikt chronologische benadering van Verwey-Jonkers leven juist door die onschuldige thematische benadering heen kunnen prikken om zo het dynamische spel met diverse (publieke) identiteiten te kunnen ontdekken. Verwey-Jonker was niet voor niets van een gepassioneerde, enigszins onaangepaste socialist veranderd in een strategisch en rationeel opererende feministe en politiek georiënteerde socioloog.

Daarvoor was de diepe minachting verantwoordelijk die zij had ondervonden van de toenmalige partij-ideoloog Koos Vorrink die was belast met het opstellen van de kandidatenlijst en haar, zonder haar te raadplegen, had benoemd in het Noodparlement. Toen zij daarop de moeilijke tocht naar Amsterdam ondernam om haar bezwaren daarover te uiten en zijn beweegredenen te horen verliep hun ontmoeting volgens haar autobiografie als volgt:

19 Autobiografieën die vooral in het teken staan van het publieke leven zijn heel vaak thematisch geordend. Ik zelf heb eveneens een chronologische biografie geschreven om niet in het spoor van Jacobs’ thematische geordende leven (de zeven werken van Aletta Jacobs) te

worden getrokken en mijn eigen orde te kunnen creëren. Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs, 1854-1929* (Amsterdam 2005) hoofdstuk 1. Vergelijk ook Lee, *Biography*, 123, over Roy Fosters chronologische biografie van W.B. Yeats.

Zijn enige reactie blijft: 'Er moet een vrouw in!' Hij zegt niet: 'Vrouwen hebben een andere aanpak dan wij.' Ook niet: 'We willen meer vrouwen een kans geven om zich politiek te ontplooien' en zelfs niet: 'De kiezeressen zouden het ons kwalijk nemen als er geen vrouw in onze fractie zat.' En al helemaal niet: 'Wij willen juist jou!' Alleen maar dat domme antwoord.²⁰

Deze ervaring had volgens de biografe een koerswijziging ten gevolge gehad. Hand in hand daarmee waren veranderingen in uiterlijk en stijl gegaan en had zij zich van een gezonde en onbezorgde, tamelijk jongensachtige of sekseneutrale verschijning in de jaren dertig omgevormd tot een modieuze, goed geklede en licht opgemaakte vrouw op hoge hakken.

Uit dit alles zou men wellicht kunnen afleiden dat Van der Steen, ondanks haar keuze voor een lineair verhaal, korte metten heeft gemaakt met het idee van de biografie als het verhaal van een individu met een duidelijk afgeronde, eenduidige identiteit of persoonlijkheid en heeft gekozen voor een nieuwe door het postmodernisme geïnspireerde visie op de mens en haar biografie. Maar is dat ook echt het geval?

Van der Steen schetst een heel boeiend beeld van de worsteling die vrouwen als Verwey-Jonker moesten leveren met de normen en verwachtingen, beelden en stereotypen die aan het vrouw-zijn kleefden, ook of misschien wel vooral in de naoorlogse Partij van de Arbeid (PvdA). Die worsteling verklaart voor een groot deel waarom zij aanvankelijk losse 'vrij leven'-jurken droeg die zij later, onder de druk der omstandigheden, verruilde voor stijlvolle mantelpakjes, maar ook waarom zij zich in haar autobiografie in alle bescheidenheid luid op de borst klopte. Vrouwen als zij leefden nu eenmaal voortdurend in een spagaat door de vele verschillende visies op hun ambities en vrouwelijkheid. Die spagaat blijkt bijvoorbeeld uit het motto dat zij koos voor haar memoires, en dat ontleend was aan Henriette Roland Holst ('o het schijnt wel schoon te leven/ als de grenzen worden verwijld/ maar het is geen geluk te komen/ in een kentering van den tijd/ en een vrouw te zijn geboren'), terwijl zij tegelijkertijd volhield nooit last te hebben gehad van haar vrouw zijn. Het is Van der Steens verdienste te hebben laten zien dat de opeenvolgende identiteiten verbonden waren met veranderende historische contexten die specifieke (gender gerelateerde) stijlen en gedragingen vergden. In de ondertitel wordt dit ook verwoord door middel van de meervoudsvorm 'De levens van Hilda Verwey-Jonker'. Het laat zien dat het voor vrouwen nu eenmaal onmogelijk was om zich aan de betekenisgeving van gender te onttrekken, maar dat tegelijkertijd met de parameters ervan kon worden gespeeld om het effect ervan te veranderen.

20 Hilda Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in. Herinneringen in een kentering van de tijd*

(Amsterdam 1988) 199. Vergelijk Van der Steen, *Drift en koers*, 207.

Van der Steen gaat heel ver in het neerzetten van deze veranderende ‘performance’ van identiteit en sekse, maar op het laatste moment krabbelt zij terug. Zij doet dat door de ‘steeds weer andere posities en identiteiten’ die het leven van Verwey-Jonker kenmerkten terug te brengen, eerst tot twee identiteiten (namelijk het leven vóór en na het *annus horribilis*, alias het gesprek met Vorrink) en dan tot een van deze twee als de enige echte essentiële identiteit van Hilda Verwey-Jonker. Die reductie geschiedt op geleide van alweer een generieke (sociaal-wetenschappelijke?) gendertheorie, die zegt dat er in de westerse cultuur een diepgewortelde constante is te ontwaren die het vrouwen eeuwenlang verbood om te strijden. In 1945 had Verwey-Jonker in dit opzicht de grenzen van de betamelijkheid zodanig overschreden dat zij (door Vorrink en de partij) was gestraft voor haar ‘onvrouwelijke’ gedrag. Daardoor was zij gedwongen geweest haar gepassioneerde, enthousiaste socialistische zelf in te ruilen voor dat van de gereserveerdere, wetenschappelijke socioloog en feministische expert. Dat laatste was echter een ‘vermomming’, hetgeen blijkt uit het feit dat zij op oudere leeftijd deze pose liet varen en de ware Hilda weer zichtbaar werd.

Al in haar autobiografie was Hilda Verwey-Jonker niet meer in staat volledig de schijn op te houden, aldus Van der Steen, en al haar emoties terug te dringen. Hoe is anders te verklaren dat Verwey-Jonker zelfs een traumatische jeugdervaring beschrijft? Ook in het publieke debat liet zij in toenemende mate ‘het scherm van beheerstheid vallen’. Waarna Van der Steen besluit met de retorische vraag: ‘Zei dit niet iets over wie zij ten diepste was?’ (467). Op het laatst, maar echt op het allerlaatst keert het vernieuwende biografische plot waarin Verwey-Jonker ‘vele levens’ had terug in het bekendere biografische verhaal van een echt innerlijk zelf dat buigt onder de druk der omstandigheden, maar dat uiteindelijk niet breekt. Diep in haar hart was Hilda Verwey-Jonker de strijdbare emotionele politica gebleven die slechts tijdelijk ondergronds was gegaan toen de barre sekseverhoudingen haar dwongen tot een andere, rationelere, feministischer stijl.

Vergelijkende conclusies

Uiteindelijk vinden beide biografen de (ware, private) persoonlijkheid van hun protagonist inclusief passies en emoties, die een verklaring vormen voor hun publieke leven. Interessant genoeg doen zij dat beiden ook met behulp van een dramatisch keerpunt in het leven van hun hoofdpersoon, dat te maken heeft met gender, en dat voor beide vrouwen in tijd en plaats ongeveer samenvalt. Van der Steen situeert de grote verandering in Hilda Verwey-Jonkers leven rond 1945-1946 in de beledigende houding van Koos Vorrink, die haar deed besluiten de ‘mannenpolitiek’ op afstand te zetten en te kiezen voor een leven als zakelijke bestuurder ‘dressed for success’. Het direct aansluitende bezoek aan de eerste algemene vergadering van de Verenigde Naties (VN),

als vertegenwoordigster van het Nederlands Vrouwen Comité, maakte van haar een feministe die weliswaar ook sociologe was en als expert inzake samenlevingsvraagstukken in de Sociaal Economische Raad (SER) plaatsnam, maar die met verve voorzitter was van 'Vrouwenbelangen'. Een vergelijkbare beweging maakte Klompé in diezelfde tijd, maar dan in omgekeerde zin. Volgens Mostert is voor deze stap zelfs een precieze datum aan te wijzen, namelijk 16 september 1947, de dag waarop de tweede Algemene Vergadering van de VN in Parijs begon. Die dag markeert Klompés intrede in de 'mannenwereld van de politiek' met achterlating van 'de vrouwenwereld'. Maar net als voor Klompé geldt wat ik eerder liet zien, namelijk dat het wel meeviel met dat afscheid van 'de vrouwenwereld' (waaronder dan ook haar scheikundeopleiding en -promotie zouden moeten worden gerekend), geldt voor Verwey-Jonker natuurlijk het omgekeerde. Niet alleen bleef zij actief in de PvdA, onder andere als gemeenteraadslid in Eindhoven, de SER was natuurlijk ook niet echt een instituut dat tot 'de vrouwenwereld' kan worden gerekend. Bovendien is het een beetje bizar om eenzelfde soort ervaring voor de één te betitelen als een beslissende aanraking met de mannenwereld en voor de ander met de vrouwenwereld. En het is extra vreemd als we ons realiseren dat de vrouwen veel samen optrokken in Parijs, elkaar vervingen tijdens vergaderingen en zelfs elkaars kleren leenden zodat zij in de schaarste na de oorlog toch goed voor de dag konden komen. In mijn ogen wordt in beide biografieën het keerpunt in het leven van de twee vrouwen gedramatiseerd en in termen van sekse overgeïnterpreteerd. De oorzaak daarvan is een hardnekkige focus op oude biografische plots rond unieke persoonlijkheden die voor een belangrijk deel in oude (protestantse) bekeringsverhalen wortelen.

Voor beide biografieën geldt dat zij goed en degelijk onderzocht en gedocumenteerd zijn en voor het merendeel een goed inzicht geven in de rol van sekse in het leven van het handjevol vrouwen dat de vrijheid van de gelijkheid beproefde, en zo het langzame proces van emancipatie bevorderden. Niettemin geldt eveneens voor beide onderzoeken dat zij in mijn ogen tekort schieten in theoretische draagkracht en diepgang, de een nog wat meer dan de ander, door een onvoldoende kennis van het hedendaagse internationale debat over de biografie dat ook schatplichtig is aan ontwikkelingen in gendertheorie. Zoals al gezegd verwijzen beide auteurs naar Hans Renders' opvatting over de biografie waar hij postuleert dat een biografie eigenlijk alleen recht van bestaan heeft als de biograaf invloed kan aantonen van iemands 'persoonlijk achtergrond' op zijn publieke wapenfeiten. Renders verduidelijkt zijn theorie van de biografie nog het meest systematisch in zijn oratie *De zeven hoofdzonden van de biografie* (2008). Daarin brengt hij zijn definitie van hoe een wetenschappelijke (kritisch interpreterende, klassieke) biografie eruit zou moeten zien vooral in kaart op grond van een reeks genreafbakeningen, vaak in de vorm van tegenstellingen als herinnering versus geschiedenis, kritisch en objectief versus emotioneel en subjectief. Zo maakt hij in zijn oratie een

scherp onderscheid tussen de commemoratieve en de kritisch interpreterende biografie, dat samen blijkt te vallen met het door de Amerikaanse biograaf Carl Rollyson gemunte onderscheid tussen de ‘lage’ en de ‘hoge’ biografie, en dat vooral te vinden is in het niet of wel geïnteresseerd zijn (in reputatie veranderend) bronnenonderzoek.²¹ Een van zijn pogingen om de biografie te omschrijven in termen van wat ze niet is, verraaft echter een tendentieuze blik waarin een suggestieve versmelting plaatsvindt van *life writing* met ‘zelfhulp’, en van interpretatie met ‘maatschappelijk engagement’ en ideologische bevangenheid:

In de Amerikaanse praktijk van het biograferen is de klassieke biografie nog maar een afdeling van het veel weidsere *Life writing*. Deze vorm van biograferen is ook sterk interpretatief, niet in de zin zoals hierboven beschreven maar eerder vanuit een maatschappelijk engagement en ‘zelfhulp’. Daarom houdt *Life writing* zich vaak bezig met gediscrimineerde groepen, streeft het ernaar de autobiografie als historische bron geaccepteerd te krijgen bij historici en ziet het interpreteren als een ideologisch doel om onderdrukte vrouwen, hispanics of andere groepen van een culturele identiteit te voorzien.²²

Deze opmerking en latere uitspraken suggereren dat Renders geen enkele affiniteit heeft met de vernieuwende (of niet klassieke) ontwikkelingen die zich op het gebied van biografie en autobiografie, egodocumenten, *oral history* en *life writing* in de geschiedwetenschap heeft voorgedaan, mede onder invloed van pogingen om het historisch subject diverser te maken. Dat is zijn goed recht, maar voor wie zich wil verdiepen in de theoretische aspecten van de biografie, en ik vind dat iedere wetenschappelijke biograaf dat moet willen, zal zich niet alleen of vooral op Renders kunnen baseren, zelfs niet alleen op het bredere Nederlandse debat rond onder andere het *Tijdschrift voor de Biografie*. Voor een goede theoretische ondergrond zullen biografen de grenzen over moeten gaan, waar zoveel inhoudelijk interessant werk wordt gedaan juist als gevolg van de ontwikkeling naar wat met de overkoepelende term *life writing* wordt aangeduid: de enorme toename sinds de jaren tachtig van de vorige

21 Carl Rollyson, *A Higher Form of Cannibalism?: Adventures in the Art and Politics of Biography* (Chicago 2005) geciteerd bij Hans Renders, *De zeven hoofdzonden van de biografie. Over biografen, historici en journalisten* (Amsterdam 2008) 17. Rollyson heeft talloze biografieën op zijn naam staan waaronder diverse biografieën van vrouwen uit de culturele *avant-garde*.

22 Renders, *De zeven hoofdzonden van de biografie*, 14. Hoewel ik in de tekst geen doodzonde heb kunnen ontdekken, zondigt Renders zelf met dit oordeel tegen de eerste van de Tien Geboden die Richard Holmes ooit opstelde voor de biograaf: ‘Thou shalt honour Biography as living, experimental, and multifarious in all its Forms’, Richard Holmes, ‘The Proper Study?’, in: Peter France en William St. Clair (eds.), *Mapping Lives: The Uses of Biography* (Oxford 2002) 7-18.

eeuw van het (auto)biografisch schrijven in allerlei vormen en maten, waarvan de verhoogde belangstelling voor de klassieke, historische biografie integraal onderdeel uitmaakt, én de reflectie op deze ontwikkeling.²³

Voor de biografie van Klompé pakt dat theoretisch tekort behoorlijk dramatisch uit, omdat de biograaf niet alleen een ouderwetse karaktertekening wil, maar ook niet voldoende analytische afstand heeft tot het historisch discours om de genderknoop te ontrafelen. Het gevolg daarvan is dat we nu zitten met wat voorlopig toch wel het laatste woord zal zijn over Klompé, en dat door de recensent in de *NRC* pijnlijk treffend werd samengevat als ‘Niet jengelen bij deze juffrouw’.²⁴ De eerste vrouwelijke minister in Nederland, die kan bogen op een glansrijke carrière in politiek en samenleving, staat voorlopig vooral te boek als bezig en belerend. En dat terwijl zij een briljante strateeg moet zijn geweest om niet alleen de katholieke politiek, maar vooral ook de obstakels te kunnen overleven die haar vanwege haar vrouw-zijn in de weg werden gelegd.

Van der Steens onderzoek is op biografie-theoretisch vlak eveneens mager, maar is via haar kennis van genderstudies duidelijk wel aangeraakt door innovatieve tendensen binnen het biografische genre die hebben geleid tot wat wel is genoemd de *new biography*. Dat is bijvoorbeeld te zien aan de prominente rol die zij geeft aan de autobiografie als bron voor de constructie van een ‘zelf’ op een specifiek moment in de tijd en de aandacht voor stijlwisselingen in Verwey-Jonkers zelfpresentatie die te maken hebben met gender. In de verschillende stijlen die Van der Steen herkende in het statisch groepsportret zie ik de opeenvolging van verschillende meer of minder uitgewerkte *personae* of *performances* van publieke identiteit, die gebaseerd zijn op diverse repertoires die behoren bij verschillende publieke rollen en die tegelijkertijd aan (tegenstrijdige) visies op vrouwelijkheid het hoofd proberen te bieden. Van der Steen komt heel dicht bij een interpretatie in termen van veranderende of gefragmenteerde identiteiten of het ‘doen van gender’ en het ‘doen van politiek’ door haar vertrouwdheid met het denken over constructies van vrouwelijkheid en identiteit, maar op het laatste moment doet zij een stapje terug. Zij noemt de autobiografie dan een politiek pamflet (en dus tegengesteld aan een exercitie in zelfonderzoek en -zelfpresentatie) en ontdekt tussen de regels daarvan door het ware zelf van haar protagoniste. Dat zij pas op het allerlaatst de idee van een meervoudige identiteit opgeeft, leid ik af uit de ondertitel die (nog) spreekt van *De levens van Hilda Verwey-Jonker*. Met maar een heel kleine draai van het perspectief en een beetje meer kennis

23 Zie voor een recente, vanuit Nederland geïnitieerde internationale benadering: Marijke Huisman e.a. (eds.), *Life Writing Matters in Europe* (Heidelberg 2012).

24 Mark Kranenburg, ‘Niet jengelen bij deze juffrouw’, *NRC Handelsblad* 18 november 2011.

van de theorie van de (auto)biografie had Van der Steens biografie werkelijk vernieuwend kunnen zijn. Zonder dat blijft het een intrigerend voorbeeld van hoe heden ten dage de complexe kunst van het biograferen kan worden beoefend. ◀

Mineke Bosch is hoogleraar Moderne Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij doet onderzoek naar aspecten van gender in de geschiedenis van wetenschap en politiek, met een bijzondere interesse voor biografie en autobiografie. Recente publicaties zijn: met Hanna Hacker en Ulrike Kramp (eds.) *Spektakel*. Special issue of *L'Homme. Europäische Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft* 23:1 (2012); *De liefde en de vrijheid, natuurlijk! Dagboek van Frederike van Uildriks (1854-1919)* (Hilversum 2010). Op stapel staan een bundel essays over de biografie (2013) en een boek over de prenten van Johan Braakensiek in *de Groene Amsterdammer*, 1886-1931. Email: mineke.bosch@rug.nl.

Lijst van besproken boeken:

- Mostert, Gerard, *Marga Klompé 1912-1986. Een biografie* (Dissertatie Nijmegen 2011; Amsterdam: Boom, 2011, 654 pp., ISBN 978 90 6105 197 4).
- Steen, Margit van der, *Drift en koers. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)* (Dissertatie Leiden 2011; Amsterdam: Bert Bakker, 2011, 596 pp., ISBN 978 90 351 3379 2).